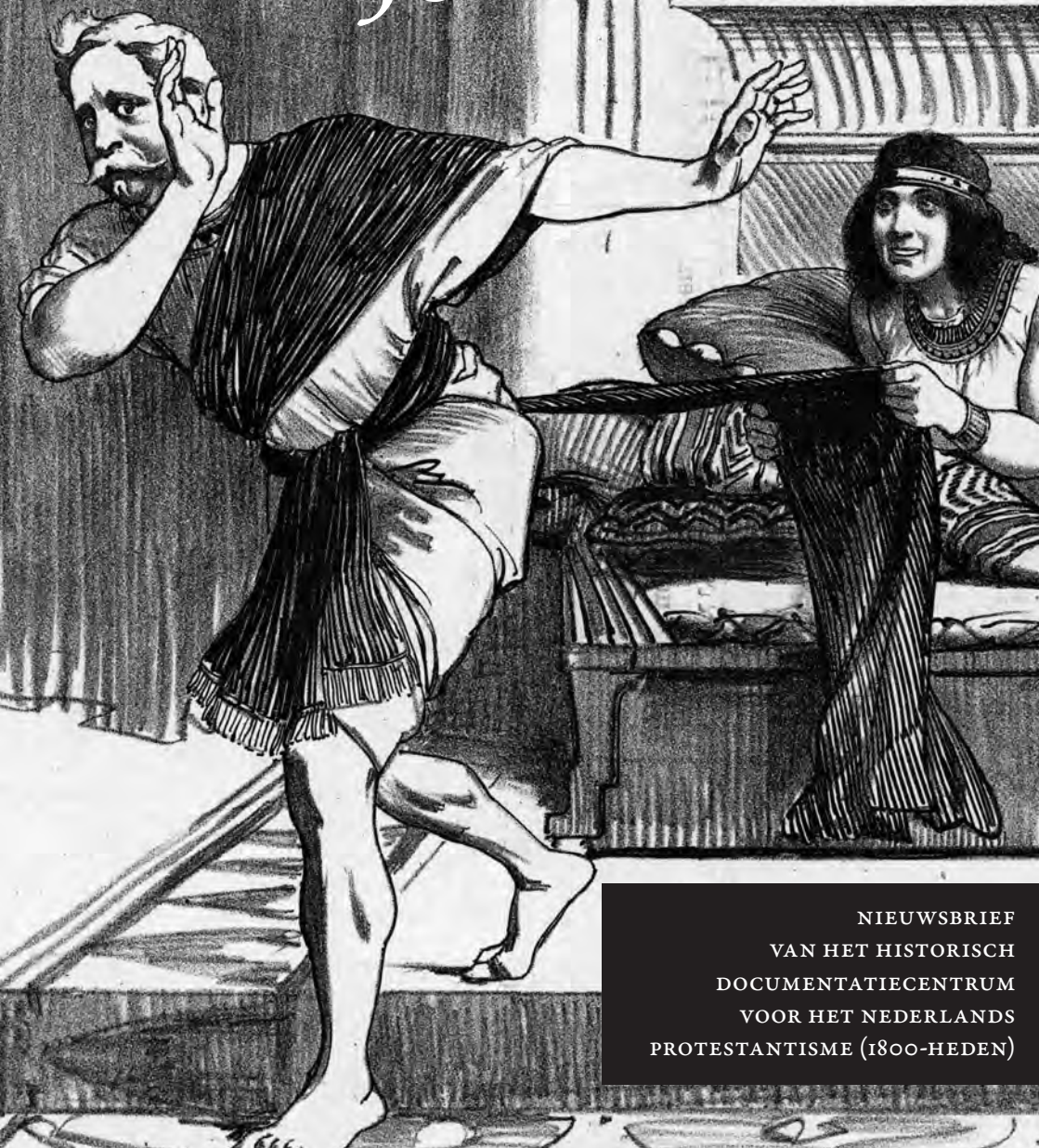


NOVUM

38



NIEUWSBRIEF
VAN HET HISTORISCH
DOCUMENTATIECENTRUM
VOOR HET NEDERLANDS
PROTESTANTISME (1800-HEDEN)

■ Colofon

Novum 38, december 2019

Een uitgave van het
Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
Vrije Universiteit Amsterdam
issn: 2352-1082

Adres

Hoofdgebouw Vrije Universiteit Amsterdam
Kamer 1E-45
De Boelelaan 1105
1081 hv Amsterdam

Stichting ter ondersteuning van het HDC

IBAN: NL86 INGB 0001 1680 01

- (t) 020 59 85271
- (e) w.j.berkelaar@vu.nl
- (i) <http://hdc.vu.nl>

Afbeeldingen omslag

Illustratie omslag: detail van Johan Braakensiek, 'De kuische jongeling', in: *Bijvoegsel van De Amsterdammer*, 1-9-1912; onderschrift: 'Theodoor: Hoe zoude ik dan dit een zo groot kwaad doen en zondigen tegen God' Spotprent (vgl. Gen. 39:9) over de weigering van minister-president Heemskerk om zitting te nemen in het 'erecomité' van het – in Amsterdam gehouden – Internationaal Congres voor Zedelijke Opvoeding, waaraan ook niet-christenen deelnamen. Collection Prints, visual material, International Institute of Social History (Amsterdam).

Een jaarverslag is een moment van terugkijken en vooruit zien. In dit geval zijn die beide elementen zelfs nauw met elkaar verweven: in 2019 is weer heel veel werk verzet door medewerkers en vrijwilligers van het HDC. Een deel daarvan presenteren we in dit overzicht graag aan u. Een ander deel blijft nog onzichtbaar, omdat het voorbereiding is voor activiteiten, onderzoeken en congressen die pas in het komende jaar plaats zullen vinden. In het afgelopen jaar heeft het HDC de nadruk laten vallen op de twee voornaamste hoofdactiviteiten: onderzoek en collectie. In het kader van het onderzoek is een nieuwe onderzoeksfocus ontwikkeld, die historisch een zekere urgentie heeft en maatschappelijk zeer relevant is. In de Nederlandse samenleving is sprake van gedeelde normen, waarden en ethische overtuigingen, die vaak zo vanzelfsprekend zijn dat ze nauwelijks onder woorden worden gebracht. Deze ‘publieke moraal’ wordt mede geschraagd door een ‘publieke religie’, waarbij overheid en samenleving door middel van rituelen, herdenkingen en samenwerking met kerken daaraan ook concreet vormgeven. Die vaak onuitgesproken religieuze en ethische overtuigingen, die niettemin grote invloed hebben (gehad) op ons onderwijs, rechtsstelsel, economie en herinneringscultuur, gaat het HDC verder onderzoeken. Meer hierover kunt u verderop in deze nieuwsbrief lezen. Dat geldt ook voor het nieuwe promotieproject waarmee onze medewerker

Wim Berkelaar is gestart. Hij gaat de receptiegeschiedenis van het existentialisme in Nederland analyseren en zal daarmee een van de lijnen van kritiek op de gangbare ‘publieke religie’ in kaart brengen. Dit onderzoek op het snijvlak van religie, politiek en samenleving past daarmee geheel in de traditie van het HDC – waarin dit altijd al vertrouwde elementen zijn geweest – en bij de nieuwe onderzoeksfocus.

Het HDC is bevoorrecht om een deel van het onderzoek en de organisatie daarvan samen te doen met twee clusters aan partners. Dat is allereerst het verband met zusterinstellingen KDC in Nijmegen, KADOC in Leuven en ADC in Kampen. Daarmee worden op incidentele basis gezamenlijke studiedagen en congressen georganiseerd, maar vooral ook het internationale tweetalige tijdschrift *Trajecta* uitgegeven. Mocht u daarom nog niet geabonneerd zijn, neem vooral een kijkje op de website van de nieuwe uitgeverij, Amsterdam University Press. Vanaf 2019 organiseren we bovendien met elkaar een jaarlijks Trajecta Congres in Ossendrecht. In 2020 zal het HDC als de trekker hiervan optreden.

Het tweede cluster bevindt zich op en rond de VU. Collega’s die met verwante thema’s bezig zijn treffen we in het Amsterdam Centre for Religious History en het Amsterdam Centre for the History and Heritage of Protestantism (tot 1800). Naast geregeld overleg, zijn er ook gezamenlijke activiteiten. Graag wijzen we u op de maandelijkse ACRH Seminars op elke eerste dinsdag van de

maand, waarbij interessante sprekers een inkijkje geven in hun lopende onderzoek. Daarnaast is het HDC ook een partner voor VU-collega's bij de afdeling geschiedenis of voor de kerk-historicus van de 'inwonende' PThU bij de organisatie van congressen en studiedagen.

Een goede verhouding is er eveneens met de universiteitsbibliotheek (UBVU), waar het beheer van de collecties in goede handen is. In het afgelopen jaar zijn diverse belangrijke nieuwe archieven aan de collectie toegevoegd, terwijl we voor komend jaar ook al weer een aantal interessante gegadigden hebben. Veel van het werk aan de collecties vindt plaats door onze vrijwilligers: een klein legertje bekwame dames en heren die archieven ontsluiten. Voor dergelijke vrijwilligers is altijd plek bij het HDC: voel u vrij om vrijblijvend contact met ons hierover op te nemen. Het HDC is een *documentatiecentrum*. Het afgelopen jaar heb ik uitgezocht wat dat nu precies inhoudt en welke toekomst er voor dergelijke documentatiecentra is. De conclusie van het stuk daarover deel ik ook hier graag met u: 'De wending van het HDC naar onderzoeksinstituut is onvermijdelijk en wenselijk. Tegelijkertijd blijft het HDC ook een *documentatiecentrum*: niet in de oude optimistische betekenis om alle kennis toegankelijk te maken, wél als erfgoedinstelling voor protestants Nederland. Dat betekent dat de blik niet alleen op het verleden en op onderzoek is gericht, maar ook op het heden en op een breder publiek. Een documentatiecentrum heeft uiteinde-

lijk een missie: het eigen erfgoed zichtbaar en vruchtbaar maken voor een 'achterban' en voor de samenleving. In die zin prijst het HDC zich gelukkig met een krachtige en groeiende achterban die het werk ondersteunt, zich als vrijwilliger inzet, studiedagen bezoekt en publicaties leest. De naam 'documentatiecentrum' is een program voor een naar buiten gerichte, academisch hoogstaande en toegankelijke 'kennis-makelaar'. Op het kruispunt van een betrokken achterban, de academische historische wereld en de Nederlandse samenleving positioneert zich het HDC – en het hoopt daar nog lang als een spin in het web aandacht te vragen voor het spannende, soms dramatische, soms pijnlijke verleden van de Nederlandse protestanten sinds 1800.' Graag blijven we dat met úw steun doen! Van harte gezegende feestdagen gewenst en een goed 2020.

Bart Wallet, directeur HDC

■ DONATEURS

Honderden mensen steunen het Documentatiecentrum jaarlijks met een gift. Zij laten zien dat er – binnen en buiten de VU – waarde wordt gehecht aan het werk van het Centrum. Die donaties bleken ook dit jaar voor ons van vitaal belang. Vanuit de universiteit zijn steeds minder middelen beschikbaar voor publieksactiviteiten, maar met steun van onze donateurs konden wij ons werk voortzetten en de vele projecten van het Documentatiecen-

trum publiekelijk blijven presenteren. We hopen dat u ons werk wilt blijven ondersteunen.

Wij verzoeken onze donateurs om hun bijdrage (de minimumbijdrage is €20 voor particulieren; voor rechtspersonen €100) over te maken op Postbank IBAN: NL86 INGB 0001 1680 01 (BIC: INGBNL2A) ten name van de Stichting Ondersteuning van het Hist. Doc. Centrum Amstelveen, onder vermelding van 'Donatie 2020'. Wilt u zo vriendelijk zijn om bij uw betaling uw naam en adres te melden? De Stichting is door de belastingdienst aangemerkt als algemeen nut beogende instelling (anbi), zie hiervoor onze de website: www.hdc.vu.nl/anbi. Bent u nog geen donateur, dan wordt u hierbij van harte uitgenodigd dat te worden. U steunt het hdc en draagt daardoor actief bij aan de conservering van, onderzoek naar en activiteiten rondom het protestantse erfgoed. Donateurs ontvangen Novum, uitnodigingen voor symposia, studiedagen, presentaties en tentoonstellingen, alsmede jaarlijks het Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800.

■ ONDERSTEUNING

In 2019 ontvingen wij weer een gif van het Jan van der Snelfonds, een fonds dat ons al jaren steunt. Ook voor het komend jaar is de steun toegezegd, waarvoor wij het fonds ten zeerste bedanken. Datzelfde geldt voor een zeer vertrouwde partner: de VU Vereniging. Veel dank!

■ MAILADRESSEN

Heeft u nog nooit mail van ons ontvangen, of het idee dat u via de mail al heel lang niets van ons hoorde, dan kan het zijn dat wij uw mailadres nog niet, of niet meer hebben. Wilt u het ons sturen op hdc.vu.nl.

■ NIEUW LOGO EN SOCIAL MEDIA

Het Historisch Documentatiecentrum heeft sinds dit jaar een nieuw logo, ontworpen door vormgever en vrijwilliger Joost van Ommen, die sinds jaar en dag ook presentaties en aankondigingen mooi op de website van het HDC zet (zie www.hdc.vu.nl). Wie naar de website van het HDC gaat, kijkt altijd naar de vormgeving van deze vakman. Het nieuwe logo dat Joost van Ommen heeft ontworpen prijkt ook bij het twitteraccount van het HDC (<https://twitter.com/hdcvu>), dat dit jaar nieuw leven is ingeblazen. Dit twitteraccount wordt door meerdere medewerkers van het Centrum beheerd. Het Documentatiecentrum ontkomt niet aan de nieuwe sociale media en wil daar ook niet aan ontkomen, want het is een goede manier om projecten, bijeenkomsten en artikelen onder de aandacht te brengen. Artikelen van medewerkers verschijnen sinds dit jaar ook op de website. Bart Wallet, Dagmare Houniet, Koos-Jan de Jager, Christoph van den Belt en Wim Berkelaar schrijven maandelijks een column die betrekking heeft op het onderzoek, een archiefbewerking of

een archiefvondst. Zo krijgt u tevens een indruk wat de medewerkers bezighoudt.

■ NIEUWE ONDERZOEKSLIJN:
PUBLIEKE RELIGIE IN NEDERLAND

In de Nederlandse religiegeschiedenis gaat vanouds veel aandacht uit naar de groepen die zich sinds de negentiende eeuw hebben gëmancipeerd: dat zijn met name de gereformeerden en de katholieken. Zij waren ook de drijvende krachten achter de vorming van een netwerk van tal van maatschappelijke en politieke organisaties, vaak kortweg aangeduid als een 'zuil'. Dit onderzoek, dat deels ook aan het HDC uitgevoerd werd, heeft fascinerende inzichten opgeleverd in de vitaliteit van religie in de Nederlandse samenleving en hoe dat alle mogelijke facetten van het leven heeft doortrokken.

Veel minder zichtbaar is hierdoor in de geschiedschrijving en de publieke herinnering de rol en betekenis van christenen die niet 'verzuild' werden. Daarbij moet met name aan de hervormden gedacht worden: zij vormden weliswaar (lange tijd) de grootste groep en hadden een grote maatschappelijke impact, maar waren als zodanig nauwelijks zichtbaar. Daardoor is er ook heel weinig onderzoek naar hen gedaan.

Een van de domeinen waarin het veelal liberale, gematigde protestantisme zich manifesteerde was wat wel wordt genoemd dat van de 'publieke religie'. De overheid en samenleving wordt bijeen-

gehouden door een vaak nauwelijks uitgesproken gedeelde overtuiging over wat de dragende normen en waarden zijn. Thorbecke noemde dat 'christendom boven de geloofsverdeeldheid': die ideeën die gedeeld werden door alle religieuze groepen. Deze 'publieke religie' werd zichtbaar in de manier waarop het onderwijs werd ingericht, wetten werden geschreven, sociale politiek werd bedreven, hoe met de koloniën werd omgegaan en hoe soldaten in het leger op pad werden gestuurd. De studie van deze vaak nauwelijks gearticuleerde, maar voor een goed begrip van de Nederlandse samenleving zeer belangrijke 'publieke religie' is gekozen tot het nieuwe onderzoekspunt van het HDC. In de komende jaren zullen we met name rond dit verschijnsel onderzoek aantrekken, congressen organiseren en publicaties voorbereiden. Het doel hiervan is om ons historische beeld te nuanceren, maar ook om de huidige samenleving zicht te geven op de manier waarop ook nu nog 'publieke religie' een belangrijke rol vervult.

Op dit moment is een onderzoeksgroep gevormd die verdere plannen voorbereidt. Daarin participeren de HDC-promovendi, die elk in hun eigen onderzoeksproject aandacht geven aan dit thema. Daarnaast zijn twee VU Bachelor Honours studenten bezig met een HDC-onderzoek naar de rol van religie bij de manier waarop in Nederland de Tweede Wereldoorlog wordt herdacht. Welke religieuze elementen hebben een plaats gekregen bij de herdenkingen op 4 mei? Is er verschil

tussen de nationale herdenkingen en regionale in uitgesproken protestantse en katholieke regio's? De resultaten zullen tijdens een symposium in 2020 worden gepresenteerd.

Voor de verdere uitbouw van deze onderzoekslijn is het HDC nog op zoek naar partners en donateurs, die bereid zijn een deel van het onderzoek voor hun rekening te nemen. Ziet u hier een rol voor uzelf of uw organisatie weggelegd, schroom dan niet contact met ons op te nemen. Wij denken graag samen verder hoe we de 'publieke religie' van Nederland zo scherp mogelijk inzichtelijk kunnen maken.

■ HET HDC EN HET KUYPERJAAR IN 2020

In 2020 is het honderd jaar geleden dat de stichter van de Vrije Universiteit, Abraham Kuiper (1837-1920) stierf. De Vrije Universiteit wil met verschillende festiviteiten uitgebreid stilstaan bij dit jubileum dat ze in het teken wordt gesteld van het begrip diversiteit. Het HDC levert een geheel eigen bijdrage aan het Kuiperjaar. De bekende journaliste (en theologe) Agnes Amelink, jarenlang verbonden aan *Trouw* en schrijfster van de klassieker *De gereformeerden* (2001), werkt aan een interviewboek, waarin mensen van verschillende levensovertuigingen gevraagd worden wat hun verbinding met Kuiper is. Het boek zal in de loop van 2020 gepubliceerd worden door uitgeverij Boekencentrum, een onderdeel van het uitgeverijconcern VBK.

■ PRESENTATIE 'NAMEN OM TE NOEMEN'

Op woensdagmiddag 1 april 2020 hopen Wim Berkelaar, Ab Flipse, George Harinck, Tjeerd de Jong en Gert van Klinken het boek *Namen om te noemen. De herdenkingsplaquettes 1940-1945 aan de Vrije Universiteit* te presenteren in het auditorium op de eerste verdieping van het hoofdgebouw. Naast dit auditorium staat een plaquette waarop 90 namen prijken. Boven de plaquette staat de volgende woorden: 'Ter nagedachtenis aan de leden van de Civitas Academica die tijdens de bezetting 1940-1945 hun leven hebben gegeven voor Vaderland en vrijheid', zo stond bovenaan de plaquette. In dit boek wordt nader ingegaan op allen die op de plaquette staan: hoogleraren, studenten, niet-wetenschappelijk personeel. Wie waren het, hoe was hun leven voor en tijdens de oorlog en hoe kwamen ze om? Daarbij: hoe kwam de plaquette tot stand en in welke traditie stond het herdenken aan de VU en hoe pasten de plaquettes in de herdenkingspraktijken aan andere universiteiten en hogescholen.

■ JAARBOEK GENOT EN GEBOD

Op 14 december werd in de Openbare Bibliotheek Amsterdam het 27^e jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 gepresenteerd, een uitgave van Kok Boekencentrum in samenwerking met het HDC.

Het jaarboek is getiteld *Genot en gebod. Huwelijk en seksualiteit in protestants Nederland na 1800* en staat onder redactie van David Bos en John Exalto. Het boek analyseert hoe 'het geslachtsleven' van betekenis is geweest voor pogingen van Nederlandse protestanten om gestalte te geven aan hun geloof. Daarbij gaat het onder meer over prostitutiebestrijding, seksuele opvoeding en karaktervorming, over kerkelijke regels inzake het huwelijk, over homoseksualiteit als schrikbeeld in vroeg twintigste-eeuwse politieke debatten en als terugkerend – maar veranderlijk – thema in het *Reformato-ri-sch Dagblad*.

De seksuele revoluties van de late negentiende en de twintigste eeuw zijn niet voorbijgegaan aan Nederlandse protestanten. Veel wat eerder uit den boze heette, werd ook voor hen oorb-aar of althans bespreekbaar. Vandaag de dag geldt seksualiteit – met name homoseksualiteit – als een identiteits-bepalend onderwerp, waarover ze hartstochtelijk van mening verschillen. Historisch onderzoek op dit terrein is echter betrekkelijk schaars en het Jaar-boek voorziet in een leemte.

■ VROUWEN IN DE JOODS-CHRISTELIJKE DIALOOG

Op 12 december organiseerde het HDC samen met PThU-collega Gert van Klinken een studiedag rond het the-ma 'Vrouwen in de joods-christelijke dialoog'. Gasthoogleraar Bat Sheva Stern van het Schechter Institute in

Jeruzalem, op Erasmus-uitwisseling bij de PThU, verzorgde een lezing over hoe joodse vrouwen binnen de zionis-tische beweging zich verhielden tot christenen en christendom. Gert van Klinken presenteerde de casus van Ma-rie Lighthart-Lion Cachet, terwijl Bart Wallet sprak over de joods-christelijke theoloog Ellen Flesseman-Van Leer.

■ PRESENTATIE BOEK OVER DE WOODBROOKERS ARBEIDERSGEMEENSCHAP

Op 11 november presenteerde histo-ricus Maarten van den Bos zijn boek *Geloven in het ideaal. Geschiedenis en actualiteit van de Arbeidersgemeenschap De Woodbrookers*. Zijn boek werd uitgegeven in de Passagereeks van uit-geverij Verloren, die onder auspiciën staat van het HDC. De Arbeidersge-meenschap der Woodbrookers, in 1919 opgericht als onderdeel van de Vereni-ging Woodbrookers Holland, streefde naar verbinding tussen christendom en socialisme. Het initiatief groeide uit tot een omvangrijke beweging met eigen vormingscentra in Bentveld en Kortehemmen. Voorman Willem Banning had vanaf begin jaren dertig aanzienlijke invloed op de koers van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, stond aan de wieg van de Partij van de Arbeid en speelde lange tijd een prominente rol in het debat over de verhouding tussen religie en politiek. Tijdens de presentatie stond de vraag centraal hoe actueel Banning is voor de huidige tijd. Van den Bos overhandig-

de eerste exemplaren van zijn boek aan PvdA-partijvoorzitter Nelleke Vedelaar en aan de remonstrants predikant Koen Holtzapffel en emeritus-hoogleraar diaconaat aan de PThU Herman Noordegraaf.

■ STUDIEMIDDAG OVER DE ACTUALITEIT VAN HET RELIGIEUS VERLEDEN

De Banning Vereniging, het Katholiek Documentatiecentrum en het HDC organiseerden op 1 november een bijeenkomst over de rol en positie van religie en levensovertuiging in hedendaags Nederland. Daarover is momenteel veel discussie. Die discussies zijn niet nieuw, in onze religieuze geschiedenis wemelt het van de debatten, conflicten en controverses over vraagstukken rond politiek en religie, kerk en samenleving, wie erbij hoort en wie niet. Naar die vroegere debatten wordt in de publieke en politieke discussie van vandaag echter weinig verwezen. Daarom stelt de Banning Vereniging in samenwerking met verschillende partners op 1 november aanstaande de vraag aan de orde wat nu precies de actualiteit is van ons religieus verleden. Waarom bewaren we tal van archieven, gebouwen en voorwerpen? Waarom bestuderen we die en schrijven we erover? Wat is de maatschappelijke en politieke impact van historisch onderzoek? En, wellicht de meest wezenlijke vraag, hoe nieuw zijn de conflicten van vandaag en welke waarde hebben de oplossingen van vroeger? Op deze studiemiddag

spraken socioloog Hans Boutellier, kerkhistoricus George Harinck, theoloog Erik Borgman en juriste Sofie van Bijsterveld.

■ RELIGIE EN ONDERDUIK

Het HDC participeerde samen met de Universiteit Utrecht, het Nederlands Instituut Athene en vU-collega Dienke Hondius in de organisatie van de 'International Workshop of the Mapping Hiding Places Project' op 23 oktober op de Vrije Universiteit. Hierbij werd de stand van het onderzoek naar onderduik tijdens de Tweede Wereldoorlog belicht, met extra aandacht voor de Nederlandse en Griekse context. Een van de specifieke aandachtspunten tijdens deze dag was de rol van religie tijdens onderduik: in hoeverre speelden religieuze motieven een rol bij onderduikgevers? Was er ruimte voor onderduikers om hun eigen religie te beleven? Vonden er bekeringen plaatsen – en zo ja, hoe werden die gemotiveerd? De dag leverde een intensieve verkenning op, die vroeg om een vervolg. Dat zal in 2020 in Griekenland gebeuren.

■ STUDIEDAG PREKEN VOOR EIGEN PAROCHIE

Een bijzondere dag was 16 oktober, toen het congres *Preken voor eigen parochie?* plaatsvond. Dit congres draaide om de vraag wat kranten als het ND en RD toevoegen aan de pluriformiteit

van de media. Christoph van den Belt organiseerde dit congres in het kader van zijn onderzoek. In het verleden kende Nederland veel christelijke kranten, protestantse en katholieke, terwijl deze nu een uitzonderingspositie innemen. De katholieke dagbladen zijn zelfs verdwenen of geseculariseerd. Een krant als *Trouw* was onderdeel van een palet aan gelijkgezinde dagbladen, maar is zich in de loop der tijd gaan oriënteren op een bredere doelgroep op basis van specifieke (christelijke) waarden. Veel media die eens katholiek waren zoals de *Volkskrant* en de *Gelderlander* richten zich op een algemeen publiek.

Er lijkt echter een paradox te bestaan: religie lijkt meer dan ooit aanwezig te zijn op de nieuws- en opiniepagina's van Nederlandse dagbladen. Wat betekent dit voor de bestaande protestantse kranten als het *Nederlands Dagblad* (ND) en het *Reformatorisch Dagblad* (RD)? Op welke punten onderscheiden zij zich nu van andere media? Zijn zij er vooral voor hun eigen achterban of hebben zij ook een woord voor de rest van Nederland? Deze en andere vragen kwamen aan de orde op een drukbezocht congres in Apeldoorn, waar de bezoekers ook de gelegenheid kregen de redactiebuizen van het *Reformatorisch Dagblad* te bezoeken. Nadien deden diverse kranten uitvoerig verslag van de dag.

■ PRESENTATIE VAN BOEK VAN PETER BAK OVER 'DE 23 VAN TROUW'

Op 25 september presenteerde historicus Peter Bak, jarenlang medewerker van het HDC, in het Verzetsmuseum in Amsterdam zijn boek *Duivels dilemma* over de 23 verspreiders van het verzetstribune *Trouw*, die in augustus 1944 in Kamp Vught werden gefusilleerd. HDC-directeur Bart Wallet was een van de meelezers van het boek. Tijdens de bijeenkomst getuigden verschillende nabestaanden over de pijn die altijd in de families is gevoeld en die ook nu nog niet is verdwenen. Historicus Bak meende dat met zijn boek het laatste woord over deze aangrijpende zaak mogelijk nog niet is gezegd, aangezien er wellicht nog nieuwe brieven zouden kunnen opduiken met aanvullende informatie.

■ PRESENTATIE GEREFORMEERDE ETHIEK VAN HERMAN BAVINCK

Het Neo-Calvinism Research Institute (NRI) en het Archief- en Documentatiecentrum (ADC) van de Theologische Universiteit Kampen organiseerden op 19 september een internationale conferentie ter gelegenheid van de verschijning van de Gereformeerde ethiek van Herman Bavinck. Van het manuscript (bewaard in het Historisch Documentatiecentrum van de VU) verscheen een door theoloog Dirk van Keulen geannoteerde uitgave, terwijl meteen het eerste deel van de Engelse vertaling van dit belangrijke werk van Bavinck

werd gepresenteerd. Op de conferentie lieten vooraanstaande wetenschappers uit diverse landen hun lichtschijnen over dit nieuwe werk en de betekenis ervan overwegen voor theologie, kerk en samenleving.

■ HDC OP HISTORICIDAGEN GRONINGEN

In augustus 2019 organiseerde het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap in Groningen de Historici-dagen. Op dit driedaagse evenement was het HDC aanwezig met een thematische sessie over 'Religie en ruimte. Op zoek naar een vergeten dimensie in de religiegeschiedenis'. In deze sessie stelden we de vraag wat de invloed van plaats en ruimte is op de dynamiek van de religiegeschiedenis. Wat betekent *plaats* en *ruimte* voor de inhoud van religieuze praktijken en overtuigingen? Het begrijpen van de relatie tussen religie en ruimtelijkheid voegt een vaak onopgemerkte laag toe aan de historische kaart van Nederland. Vanuit het HDC presenteerden Christoph van den Belt, Koos-jan de Jager en Bart Wallet delen van hun onderzoek. Eveneens was vanuit de faculteit geesteswetenschappen collega-onderzoeker Jos de Weerd aanwezig met een presentatie over zijn onderzoek naar de zestiende-eeuwse reformatie op de Veluwe.

■ TRAJECTA CONGRES

Op 22 en 23 mei 2019 werd in Ossendrecht het eerste Trajecta Congres gehouden met als thema 'De terugkeer van religie? Naar een vernieuwende agenda voor religiegeschiedenis in België en Nederland'. In de prachtige Volksabdij discussieerde een groep historici over onderzoeksperspectieven voor religiehistorici in de komende jaren. Thema's als de relatie tussen religie en secularisatie, internationale religieuze verbindingen en de omgang met religieus erfgoed passeerden de revue. Verschillende van de lezingen verschijnen als artikelen in het tijdschrift *Trajecta*. Voor 2020 staat een tweede Trajecta Congres gepland over de jaren zestig. Het HDC speelt in de organisatie van dit congres opnieuw een belangrijke rol.

■ MR. H. BOSLEZING DOOR MART VAN LIEBURG

Op 15 mei sprak prof. dr. Mart van Lieburg, emeritus-hoogleraar medische geschiedenis aan vier Nederlandse universiteiten, de mr. H. Boslezing uit. Mr. H. Bos was een groot aantal jaren een van de directeurs van de Vrije Universiteit en heeft een groot deel van zijn imposante bibliotheek nagelaten aan de universiteit waaraan hij zijn hart had verpand. Prof. van Lieburg sprak over het belang van het boek in een wereld die steeds meer digitaal is geworden. Als er iemand recht van spreken heeft over het fysieke boek,

dan is het prof. Van Lieburg: op het industrieterrein op Urk beheert hij vier loodsen, waarin een unieke hoeveelheid boeken over medische geschiedenis liggen opgeslagen, die gesorteerd en toegankelijk worden gemaakt door Van Lieburg zelf en door een aantal medewerkers, merendeels afkomstig uit de medische professie.

■ ZUSTERINSTELLING KDC 50 JAAR

Op 1 mei 2019 vierde het Katholiek Documentatiecentrum haar vijftigjarig bestaan met een symposium aan de Radbouduniversiteit, waar door de Belgische emeritushoogleraar geschiedenis Emiel Lamberts de Jan Roes-lezing werd uitgesproken, vernoemd naar de eerste directeur van het KDC. Namens het HDC waren Bart Wallet en Koos-Jan de Jager aanwezig op deze heugelijke dag. De oprichting van het Katholiek Documentatiecentrum vormde een belangrijke inspiratie voor de oprichting van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme aan de Vrije Universiteit, dat eveneens archieven verwerft, beheert en toegankelijk maakt voor onderzoekers en belangstellenden.

■ HEDERLANDSE KERKEN OP DE KAART

In 2018 promoveerde architectuur-historicus Herman Wesselink op het proefschrift *Een sterke toren in het*

midden der stad. Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen. Dit onderzoek werd verricht bij het HDC. Uitgangspunt vormde de totstandkoming van een database van Nederlandse kerkgebouwen uit de periode 1800-1970. In samenwerking met de Universiteitsbibliotheek werd tevens een interactieve Kerkenkaart gemaakt als visualisatie van de door Wesselink verzamelde gegevens. ACRH & UBvU organiseerden op woensdag 24 april een symposium waarin deze kaart werd gepresenteerd aan het publiek. Tot de sprekers behoorden, naast Wesselink en de medewerkers Lida Ruitinga en Peter Vos van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit, ook beleidsmakers op het gebied van religieus erfgoed van de gemeenten Amsterdam en Amstelveen.

■ TIJDSCHRIFT TRAJECTA

In 2019 verschenen 2 nummers van het wetenschappelijke tijdschrift *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries*. Het HDC is nauw betrokken bij dit tijdschrift, dat vanaf mei 2019 bij Amsterdam University Press wordt uitgegeven. Het tijdschrift publiceert peer reviewed artikelen over de historische dynamiek tussen religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden en het gerelateerde erfgoed. Vanaf 2019 focust Trajecta zich vooral op de moderne geschiedenis van religie (christendom, jodendom, islam en 'nieuwe' religies na 1800), op religieus erfgoed en op transformatieprocessen

daaromtrent. Meer informatie en de nummers zijn te vinden via aup.nl/journal.

■ ONDERWIJS

De verbinding tussen de collecties, het onderzoek en het onderwijs is van groot belang voor het HDC. Door middel van colleges, scriptiebegeleiding en tutorials worden thema's uit het onderzoek en elementen van de collecties onder de aandacht gebracht van VU-studenten. Zo werd dit jaar door Bart Wallet opnieuw het vak Religiegeschiedenis gegeven, samen met ACRH-collega Fred van Lieburg. In het vak 'De vijfde macht? Journalistiek en politiek sinds 1750', gegeven door Bart Wallet, werd tijdens gastcolleges van Christoph van den Belt, Johan Snel en Wim Berkelaar ruime aandacht besteed aan thema's als Kuypers visie op de journalistiek en de wording en identiteit van het *Nederlands Dagblad* en het *Reformatorisch Dagblad*. Koos-jan de Jager heeft college gegeven over militaire egodocumenten (onder meer uit de HDC collecties) in de collegereeks Egodocumenten. De HDC-directeur heeft het afgelopen jaar eveneens een MA tutorial gegeven over de poëzie van Isaac da Costa.

■ ACRH SEMINARS

Elke eerste dinsdag van de maand wordt van 15:30-17:00 uur een onderzoeksbijeenkomst georganiseerd door

het ACRH. Onderzoekers presenteren daarbij hun lopende projecten, waarbij veel ruimte is voor discussie en debat. Een grote variëteit aan onderwerpen passeert daarbij de revue. Het afgelopen jaar was dat onder meer '140 jaar VU', 'vroegmoderne gereformeerde ballingen in het Rijnland', 'Het RD en bevindelijk-gereformeerden' (Christoph van den Belt) en 'Geloven in de rimboe: religie in de Indonesische oorlog' (Koos-jan de Jager). Ook voor het komend jaar staat weer een mooi programma klaar. De seminars staan open voor alle geïnteresseerden. Zie voor meer informatie de agenda op de website acrh.eu.

■ PROMOTIEONDERZOEK RELIGIE IN DE INDONESISCHE OORLOG

In 2019 werkte promovendus Koos-jan de Jager door aan zijn proefschrift over de rol van religie in de Indonesische oorlog (1945-1950). Naast veel archiefonderzoek in vele lokale en nationale archieven schreef Koos-jan dit jaar zijn eerste teksten en presenteerde hij zijn onderzoeksopzet op verschillende podia in binnen- en buitenland. Hiermee worden ook andere onderzoekers die bezig zijn met de Indonesische oorlog op de hoogte gebracht van dit promotieonderzoek. Het onderzoek kiest een perspectief van onderaf: vooral de religieuze ervaringen van Nederlandse militairen tijdens de oorlog zullen worden onderzocht. Uit archieven diepte hij vele persoonlijke verhalen op die een plaats zullen krijgen in het proef-

schrift. Deze verhalen variëren van ooggetuigenverslagen van Nederlandse pastoors die worden beschoten door Nederlandse militairen, Nederlandse militairen die in brieven hun bezorgdheid uiten over het uitroepen van de heilige oorlog door de Indonesische leiders en militairen die in hun memoires mijmeren over de eenzame kerstdagen aan het oorlogfront. Gezamenlijk bieden deze verhalen een fascinerend perspectief op de oorlog in het voormalige Nederlands-Indië.

■ PROMOTIEONDERZOEK GESCHIEDENIS ND EN RD

Minder dan een jaar en dan moet Christoph van den Belt zijn promotieonderzoek naar de geschiedenis van het *Nederlands Dagblad* (ND) en het *Reformatorisch Dagblad* (RD) afronden. Het werk vordert gelukkig gestaag. Zo schreef hij afgelopen jaar een aantal concept hoofdstukken, presenteerde hij zijn werk en schreef hij een aantal artikelen.

Zo presenteerde de promovendus zijn werk onder meer op een internationaal congres in Mainz over religieuze periodieken en tijdens een bijeenkomst van het Amsterdam Centre for Religious History. Hij hield twee posterpresentaties, bij het Biblebelt Network en bij het eerste Trajectacongres, en deed hij zijn verhaal op de Historicidagen. Ook was hij samen met zijn collega Koos-Jan de Jager in het stadhuis van de Neder-Betuwe om de ambtenaren bij te praten over de bevindelijk gere-

formeerde wereld.

Het onderzoek van Christoph van den Belt speelt zich hoofdzakelijk in de archieven af. Maar zo nu en dan mag hij de wei in om mensen te interviewen over hun herinneringen aan het ND en RD. Zo sprak hij het afgelopen jaar uitvoerig met Jan van der Graaf, Cees van der Laan, Ditje van Huffelen, Ad de Boer, Gerrit Roos en Jaap Coster. Het waren stuk voor stuk bijzondere ontmoetingen.

Soms mag hij zelf vertellen: tijdens colleges aan de VU en de Christelijke Hogeschool Ede die hij weer veelvuldig gaf. Een enkele keer bleek een student meer geïnteresseerd in het historisch onderzoek van de docent en moest hij zich inhouden daar niet al te veel over te vertellen. Iets uitgebreider kon hij verhalen over zijn onderzoek in diverse publicaties en columns. Ook werd hij geïnterviewd door het ND, RD en *Trouw*, naar aanleiding van 75 jaar ND.

■ PROMOTIEONDERZOEK KUYPER ALS JOURNALIST

Johan Snel, buitenpromovendus Geschiedenis en medewerker van het HDC, werkt gestaag door aan zijn promotieonderzoek over Abraham Kuyper als journalist. Nieuw is Kuyper's uitgesproken visie op de nieuwe professie: een eigen normatieve theorie die hij baseert op al even radicale opvattingen over de vrijheid van meningsuiting. Johan Snel onderzoekt de journalistiek van Kuyper met het oog op het Kuyperjaar 2020.

■ PROMOTIEONDERZOEK
EXISTENTIALISME IN NEDERLAND

Wim Berkelaar is begonnen aan een promotieonderzoek over de receptie van het existentialisme van de Franse schrijver en filosoof Jean-Paul Sartre (1905-1980). Hoe is op zijn vooral in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog invloedrijke werk in theologie, wijsbegeerte en literatuur gereageerd? Was Nederland bijzonder ontvankelijk voor dit denken, omdat het lange tijd een 'domineesland' is gebleven, zoals de Groningse filosoof Lolle Nauta (1929-2006) veronderstelde? Of klopt deze veronderstelling niet?

■ PUBLICATIES

Bart Wallet

- *Ontkomen: het vluchtverhaal van Albert en Ella Andriessse-van den Bergh 1940-1941*. Utrecht: Mozaïek, 2019.
- "Hidden Polemic: Josephus's Work in the Historical Writings of Jacques Basnage and Menahem Amelander." In: Andrea Schatz ed., *Josephus in Modern Jewish Culture*. Leiden: Brill, 2019. 42-61.
- "Religiehistorische documentatiecentra als kennismakelaars." *Transparant* 30.2 (2019): 22-25.
- "Maarten Luthers kruistocht tegen de Joden." *Reformatorisch Dagblad* (2019).
- Recensie van: Maritha Mathijssen, "Een bezielde schavuit: Jacob van Lennep." *Transparant* 30.1 (2019).

Koos-jan de Jager

- 'Ware godsdienstzin en strenge moraliteit. Een thematisch-historische analyse van de preken van opperrabbijn Tobias Tal (1847-1898)', *De Moderne Tijd* 3:1 (2019) 51-75
- 'Engelenzang en mitrailleurvuur. Kerst in de Indonesische oorlog, 1945-1950', *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* (2019). Te verschijnen in december 2019.
- 'Frederik Johan Krop: strijder voor geloofsvrijheid in Nederland en Rusland', *Protestants Nederland*, 84:1 (2019) 3-6.
- Medewerking aan: John Exalto, *Het protestantse vaderland. Denken over natie, volk en kerk, 1939-2019* (Willem de Zwijgerstichting 2019).

Christoph van den Belt

- 'Een onafhankelijk RD dankzij de SGP', *Transparant*, jr. 30, nr. 1, p.12-15.
- 'Netwerken cruciaal voor ontstaan RD', *Reformatorisch Dagblad*, 28 januari 2019.
- 'Stedelijke rivaliteit of economische motieven? Nieuw licht op de fusie tussen de Rotterdammer Kwartetbladen en dagblad *Trouw*', *Holland*, jr. 51, nr. 1, p.21-30.
- 'Philosophizing in a neutral country', *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries*, jr. 28, nr. 1, p.45-70.
- 'Laveren tussen eigen kring en buitenwereld', *Gereformeerde Kerkbode*, juni 2019, p.18-20.
- 'Al 50 jaar een eigen koers', *De Nieuwe Koers*.
- 'Eigenheid en eigenwijsheid op kran-

tenpapier', *Het Goede Leven*, september 2019.

- 'Journalistiek hoort transparant te zijn', *Reformatoisch Dagblad*, 8 oktober 2019.
- 'Waren alle journalisten maar zo transparant over hun eigen opvattingen (als bij ND en RD)', *Nederlands Dagblad*, 9 oktober 2019.

Wim Berkelaar

Alle te vinden op zijn website. Hier een selectie: <https://wimberkelaar.wordpress.com/>

- 'Hitler en de kunst van het liegen', 8 oktober 2019.
- 'Tegen de karikatuur van een tijdperk: Jabik Veenbaas' briljante boek *De Verlichting als kraamkamer*, 9 september 2019.
- 'Vriend en vijand, ze weten niet, wat ze aan hem hebben.' J.G. Bomhoff als eigentijds criticus van S. Vestdijk', 11 augustus 2019.
- 'Theoloog Hans Jansen en het misverstand: een terugblik op *Christelijke theologie na Auschwitz*', 19 juli 2019.
- 'Sartre, Zuidema en de slag om de secularisatie', 5 juli 2019.
- 'De Nederlandse geschiedschrijving heeft nooit afscheid van domineesland genomen', 10 juni 2019.
- 'Van dingen die kennelijk nooit voorbijgaan: over de merkwaardige aantrekkingskracht van totalitair denker Leo Trotski', 27 mei 2019.
- 'Franz Kafka, een schrijver voor allen en voor niemand', 2 maart 2019.
- 'Meer willen dan er op deze wereld te vinden is: Albert Camus' toneelstuk

Caligula, 1 februari 2019.

■ BIJZONDERE RESTAURATIE

In het archief van Amsterdamse (AR-) kiesverenigingen zaten twee affiches van de Amsterdamse Kiesvereniging 'Vaderland en Oranje' voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1866. Ze waren opgevouwen, gescheurd, deels verstevigd met vreselijk plakband en hard aan restauratie toe. Annet Doves, de vaste restorator van de UB heeft ze dit jaar onder handen kunnen nemen en ze zijn prachtig geworden. Ze zijn in zo'n conditie gebracht dat we ze goed kunnen bewaren en ook weer kunnen tonen. En ze zijn best bijzonder; in elk geval in onze collectie zijn het de oudste ARP-affiches.

■ ARCHIEVEN

De collectie van het HDC is ook het afgelopen jaar weer aangevuld en bewerkt. De hoeveelheid aanvullingen en bewerkingen is te omvangrijk om hier weer te geven. Bij de archivaris van de Collectie HDC | Protestants Erfgoed van de UBvU Hans Seijlhouwer (hans.seijlhouwer@vu.nl) kunt u informatie hierover verkrijgen.

Het gebruik van de archieven vertoont al een aantal jaren een stijgende lijn. In 2019 vroegen 269 onderzoekers in totaal werden 1.305 dozen aan. In 2015 waren de getallen respectievelijk 202 en 875.

■ AANWINSTEN IN 2019

- J. Boeijinga (1858-1921), A.M. Boeijinga (1887-1973 en L.J. Boeijinga (1922-2009)
- Families Van den Broek (Boskoop) en Jaspers (Amsterdam, Boskoop), 1900-1960.
- Stukken betreffende de bond van Christelijke Openbare Leeszalen en Bibliotheken in Nederland, Opgericht op 4 mei 1929, de Protestants Christelijke Lectoraat en de Vereniging Christelijk Lectoraat Centrum (1929-1973)
- D. Corporaal, secretaris ARP, raadslid en burgemeester (*1936)
- Diaconale studiekring, 1998-2018
- N.J. van Eikema Hommes (1903-1977), gereformeerd predikant
- Stichting Epafra, correspondentieproject met gedetineerden, 1984-2019
- Dick Jalink, stukken betreffende QBDBD en de Christen Gymnasias-ten Bond
- Ben van Kaam *1931, journalist bij *Trouw* en *VU-magazine*
- Ds. Iz. Kok, 1930-1995, Gereformeerde Bondspredikant
- *Pharetra. Studentenblad aan de Vrije Universiteit*, 1974-1980
- o.v. P.O.L.Y.D.E.U.K.E.S. (Pollux)
- N. Schouten, stukken betreffende gereformeerde jeugdwerk, jongelingsvereniging "O.d.S. Den Haag" en Stichting Kader- en Vormingswerk van het CDA, 1920-1980
- Stichting Schreeuw om Leven/ Rainbow, opgericht in 1985. Nederlandse christelijke pro-life organisatie die

zich bezighoudt met levensbegin en -einde. (1984-2019)

- N.A. Schuman, (1923-2018), hoogleraar Kampen en VU, lid van het studentencabaret
- Zendingdiaconessen van Amerongen. 1923-2018

■ ARCHIEF BEN VAN KAAM

Bijzondere aandacht vragen we even voor het archief van journalist Ben van Kaam (1931), dat op 20 september 2019 bij het HDC werd gebracht. Van Kaam verwierf niet alleen faam als journalist bij het dagblad *Trouw*, waarvoor hij in de jaren vijftig en zestig lichtvoetige columns schreef onder het pseudoniem *Flex*, hij was vanaf 1971 ook hoofdredacteur van *VU-Magazine*, waarin wetenschap en samenleving op een populariserende en tegelijkertijd vernieuwende manier werden verbonden. Van Kaam publiceerde ook verscheidene boeken die betrekking hadden op het protestantse leven, zoals twee klassiekers over het gereformeerde leven tussen 1918 en 1945: *Parade der Mannenbroeders* (1964) en *Opstand der gezagsgetrouwen* (1966). Daarnaast schreef hij mee aan boeken over de protestants-christelijke omroep NCRV en over de Nederlandse persgeschiedenis.

■ ARCHIEF BIJBELS MUSEUM

Het Bijbels Museum stoot de vaste collectie af en zoekt naar een nieuwe in-

vulling van haar missie. Deel van deze operatie is ook dat het grote archief van Leendert Schouten en het Bijbels Museum volgend jaar naar het HDC zal komen. Momenteel zijn vrijwilligers bezig om dit archief te ontsluiten en toegankelijk te maken door middel van de vervaardiging van een inventaris.

■ INVENTARISEREN

Archiefmedewerkster Dagmare Houniet voltooide onder andere de inventarissen en plaatsingslijsten van de archieven van de Christelijke Vredes Conferentie (CVC), de NSSF en de NCSV, de familie Rutgers, de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en de Christen Unie, het Redactie- en fotoarchief van het *Centraal Weekblad*, de Stichting Gereformeerd Sociologisch Instituut en van Hendrik Keller. Zij werkt nu aan de omvangrijke collectie van Sonneheerdt.

Archiefmedewerker Hugo van Kinschot verzamelde de metadata bij de inventarisnummers 118-135 uit het Kuyper archief, een voor de digitale presentatie van het archief hoogst noodzakelijke klus. Daarnaast werkt hij aan de digitalisering van het Corpus Hellenisticum.

■ VRIJWILLIGERS

Dankzij de onmisbare hulp van onze vrijwilligers is weer een groot aantal archieven toegankelijk gemaakt voor (wetenschappelijk) onderzoek. Maarten J. Aalders (rondde de werk-

zaamheden aan het archief van Tj. Baarda af), Iet Kiel-Hartog (werkt gestaag door aan de – groter dan aanvankelijk geachte – collectie posters en aankondigingen van (studenten) organisaties binnen de vu), Bert Kraan, voltooide de plaatsingslijst van het archief van J. van Raalte en W. van Raalte-Venema, begonnen door Wies van Raalte-Venema. Hij beschreef de kleine collectie van *Phaetra. Studentenblad aan de Vrije Universiteit* en maakte plaatsingslijsten bij de aanvullingen op de archieven van de Nederlandse Christelijke Plattelands Jongeren en M.W. Heslinga. Kraan werkt nu aan de archieven van de familie Grosheide. Piet Moleveld verzorgde de plaatsingslijst bij het archief van J. Hessels Mulder en werkt nu aan het omvangrijke archief van de Christelijke Vereniging voor leraren in het Middelbaar Onderwijs en de Christelijke Vereniging voor leraren in het Voortgezet en Hoger Onderwijs. Gezien Ridderbos werkt aan het archief van S.J.P. Goossens, zendingspredikant op Soemba, een gecompliceerde collectie. Jasper Verhoogt heeft de archieven N.J. van Eikema Hommes (vader) en H.J. van Eikema Hommes (zoon, VU-hoogleraar) beschreven en maakt extra indexen bij het archief van Herman Dooyeweerd. Wim Wagteveld voltooide de bijlage betreffende de preken in het archief van C. Graafland. Hij werkt nu aan de aanvulling op het archief van W.P. Berghuis. Peter Sluiter is bezig met het archief van Jan Nico Scholten, waar een grote aanvulling op kwam. Marjoke Rietveld-Van Wingerden

werkt aan het grote archief van de Voogdijvereniging 'Tot Steun'. Sinds eind dit jaar is Rosalie Versmissen, studente uit Leiden, vrijwilliger bij de collectie. Zij werkt aan het archief van de familie Van der Kooy.

Nieuwe of aangepaste inventarissen en/of plaatsingslijsten werden ook gemaakt door leden van eigen organisaties, soms in samenwerking met VU medewerkers: de Vereniging van Gereformeerde Studenten te Leiden Franciscus Gomarus; D. Corporaal; Diaconale studiekring, samengesteld door dr. H. Noordegraaf, Familie Van der Kooij, Tijmen van der Kooij en T.P. van der Kooij een deel werd door onderzoeker Joost Hengstmengel ontsloten; Families Van den Broek (Boskoop) en Jaspers (Amsterdam, Boskoop), samengesteld door mw. ds. G.A. de Vries; J. Boeijinga (1858-1921), A.M. Boeijinga (1887-1973 en L.J. Boeijinga (1922-2009) door A. Vader, N. Schouten een collectie betreffende gereformeerde jeugdwerk en Stichting Kader- en Vormingswerk van het CDA, samengesteld door N. Schouten en J.F. Seijlhouwer, o.v. P.A.S.C.A.L.; o.v. P.O.L.Y.D.E.U.K.E.S. (Pollux) samengesteld door Joost van Kleef; Stichting Schreeuw om Leven /Rainbow, samengesteld door Alex van Vuuren en de Zendingsdiaconessen Amerongen, samengesteld door Aad Huizer.

■ STAGIAIRES

Mark Shaw, student theologie aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven, volgt een stage waarbij hij aan het archief van S. van der Linde werkt. In 2019 hadden we twee middelbare scholieren kort te gast op snuffelstage, Lasse en Nino van 3 vwo van het Schoter College Haarlem en Natalija Petrov deed een week een snuffelstage bij de bibliotheek en was kort te gast bij onze collectie.

